

WSPÓŁCZESNE OBLICZA LUDOWYCH PRAKTYK MAGICZNYCH

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska, *Od znachorki do autorki. Rosyjska tradycja znachorska we współczesnych poradnikach magicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016, ss. 364.

Ludowe praktyki magiczne służące zapewnianiu zdrowia, płodności i szeroko rozumianej pomyślności są stosunkowo dobrze opisane w polskiej literaturze folklorystycznej i etnologicznej. Prace Franciszka Kotuli (1976), Jana Mirosława Kasjana (1994), Anny Engelking (2010) czy Olgi Wachcińskiej (2013) zawierają zarówno obszernie zbiory tekstów zamawiań i zaklęć, jak i wnikliwe analizy ich poetyki oraz kontekstów wykonawczych i wierzeniowych. Nieco gorzej prezentują się badania nad współczesnymi praktykami magicznymi, które w różnym stopniu i zakresie odnoszą się do wiejskich tradycji znachorskich. Zwykle umieszcza się je w kontekście takich zjawisk jak New Age (Hall 2007), medycyna niekonwencjonalna (Piątkowski 2008) czy specyficzne właściwości określonych subregionów kulturowych (Józefów-Czerwińska 2017), tym samym pomijając pewne ważne aspekty funkcjonowania magii ludowej w świecie współczesnym i kulturze popularnej.

W tej sytuacji na szczególną uwagę zasługuje praca Agnieszki Gołębiowskiej-Suchorskiej, zatytułowana *Od znachorki do autorki. Rosyjska tradycja znachorska we współczesnych poradnikach magicznych* (2016), w której problem współczesnych praktyk magicznych analizowany jest w odmiennej i rzadko do tej pory stosowanej perspektywie badawczej. Proces adaptacji elementów dawnej wiedzy ludowej i tradycyjnego folkloru do nowych realiów kulturowych ukazany jest tu bowiem poprzez pryzmat zmieniających się uwarunkowań komunikacyjnych oraz ekonomicznych. Tym samym wyniki badań przeprowadzonych przez autorkę pozwalają zdiagnozować

i opisać proces, który dotychczas był marginalizowany w pracach folklorystycznych i etnologicznych. Okazuje się bowiem, że stosowane powszechnie trzy zasadnicze modele opisu funkcjonowania tradycji ludowych w kulturze współczesnej nie są wystarczające. Modele te, odwołujące się do pojęć kontynuacji (folklor i kultura ludowa „wiecznie żywe”), dezintegracji (zanik folkloru i kultury ludowej) oraz adaptacji (folklorizm i przetwarzanie folkloru na potrzeby praktyk artystycznych), nie uwzględniają bowiem jeszcze jednego istotnego zjawiska, polegającego na tym, iż elementy folkloru i tradycyjnej kultury ludowej są obecnie również obiektem praktyk ekonomicznych, stanowiąc atrakcyjny przedmiot obrotu rynkowego dla pewnej grupy współczesnych producentów i konsumentów. W ten sposób zyskują one w pewnym sensie już nie drugie, ale „trzecie życie”, wchodząc w nowy obieg, odmienny zarówno od kontekstu macierzystego (kultura ludowa i przekaz ustny), jak i kontekstu wtórnego (folklorizm i przekaz artystyczno-sceniczny). Rozróżnienie takie jest kluczowym elementem koncepcji prezentowanej przez autorkę i na poziomie analitycznym zostaje wsparte poprzez wypracowanie specjalnej terminologii stosowanej do opisu omawianych zagadnień. Konsekwentne używanie prefiksu neo- (neomagia, neozamowa, praktyki neoznachorskie), ma wymiar nie tylko stylistyczny, ale przede wszystkim teoretyczny. Jest ono sygnałem tego, iż w przypadku analizowanych zjawisk nie chodzi – jak się niekiedy zakłada – o jakąś formę kontynuacji tradycji lecz o fenomeny, które sytuują się w nowym porządku kulturowym, choć zawierają elementy zaczerpnięte z porządków dawnych. I choć być może w języku polskim niektóre z takich form nie brzmią najlepiej (np. neozamówienie, neozamawiaczka, neoszeptunka), to jednak rozwiązanie to wydaje się bardzo dobre, zapewnia ono bowiem jednoznaczność proponowanego modelu opisu oraz pozwala

uniknąć wielu potencjalnych nieporozumień, polegających na przypisywaniu współczesnym przedsięwzięciom komercyjnym i elementom kultury popularnej cech właściwych praktykom, które były lub są charakterystyczne dla kultur tradycyjnych i myślenia mityczno-magicznego.

Jest to tym bardziej istotne, że autorka jako główny obiekt swych badań a zarazem korpus materiałów źródłowych wybrała rosyjskojęzyczne poradniki magiczne, w których publikowane są zamówienia ludowe. Wybór ten jest bez wątpienia słuszny. Uzasadnia go przede wszystkim istotność i skala zjawiska, czyli niezwykła wprost popularność tego typu publikacji na rosyjskim rynku wydawniczym. Najlepszym świadectwem tej popularności a zarazem społecznej istotności badanych publikacji jest fakt, że są one nielegalnie kopiowane i nierzadko pojawiają się w sprzedaży również w wersjach pirackich. Mamy tu więc do czynienia z badaniami nad fenomenem, który stanowi ważny, a zarazem złożony i dość zagadkowy aspekt praktyk kulturowych. W dzisiejszej Rosji tradycyjna magia ludowa pojawia się bowiem w dwóch paralelnych, aczkolwiek odmiennych kontekstach. Z jednej strony mamy tu do czynienia z aktywną kontynuacją tradycji przez współczesne wiejskie znachorki, z drugiej strony z prowadzoną na szeroką skalę działalnością komercyjną, w której wykorzystywane są nowoczesne technologie i modele biznesowe. Oba te konteksty oddziałują na siebie, czego przykładem jest fakt, iż wiejskie znachorki nierzadko wykorzystują teksty zamówień znalezione w popularnych czasopismach, kalendarzach i innych wydawnictwach poradnikowych. Zjawisko postradzieckiego „syndromu archaiczności” było już analizowane i tłumaczone na różne sposoby, m.in. jako reakcja na tzw. „wygłódzenie religijne”, destrukcję tożsamości i rozpad struktur społecznych czy dynamiczny rozwój nowych technologii (Grębecka 2006). Gołębiowska-Suchorska stawia jednak oryginalną tezę, że przyczyną ciągłej popularności zabiegów i tekstów magicznych w społecznościach silnie zindustrializowanych jest nie tylko opi-

sywane wielokrotnie „ponowne zaczarowanie świata” czy wskazywany często „atawistyczny” irracjonalizm ludzkich działań, ale także – a może przede wszystkim – zespół praktyk ekonomicznych oraz związane z nim zabiegi o charakterze marketingowym, które kreują i podtrzymują określone postawy i potrzeby konsumentów.

Jak sygnalizowałem na wstępie, zamówienia ludowe są stosunkowo dobrze udokumentowanym i opisanym gatunkiem folkloru, dlatego też analiza współczesnych poradników magii ludowej pozwala szczegółowo prześledzić charakterystyczne procesy adaptacji, które dotyczą zarówno samych tekstów, jak i towarzyszącej im sytuacji komunikacyjnej. Ponieważ poradniki te cechuje wielopodmiotowość narracji (głos znachorki, głos redaktorów, głosy czytelników) oraz złożona kompozycja (zwykle składają się z kilku części o różnych funkcjach), w tym przypadku sensowne okazuje się zastosowanie narzędzi literaturoznawczych i folklorystycznych, które sprawia, że wnioski odnoszące się do problemów ogólnych są rzetelnie udokumentowane w precyzyjnych i pogłębionych analizach konkretnego materiału badawczego. Analizy te podzielono na trzy zasadnicze części, odpowiadające trzem głównym funkcjonalno-treściowym komponentom poradników, którymi są narracje służące uprawomocnieniu przekazywanej wiedzy, dydaktyczne wyjaśnienia dotyczące zasad i kontekstów jej stosowania oraz same teksty zamówień wraz z praktycznymi wskazówkami ich używania. Taki podział rozprawy ma również tę zaletę, iż świetnie oddaje trzy podstawowe aspekty sytuacji komunikacyjnej, co z kolei pozwala na precyzyjne uchwycenie zmian, jakie w tym zakresie widoczne są między ludowymi praktykami magicznymi a współczesną neomagią. Pierwszy rozdział poświęcony jest więc relacjom między nadawcą i odbiorcą, czyli tradycyjnym znachorem/szeptunem i jego klientem oraz współczesnym autorem/redaktorem i czytelnikiem. Przemiany modelu komunikacyjnego w tym zakresie dotyczą przede wszystkim dwóch kwestii. Jak słusznie zauważa autorka, „w przypadku poradni-

ków neomagii proces przekazu tekstów magicznych i wiedzy o ich zastosowaniu zaprzecza tradycyjnym wyobrażeniom o kryteriach ich skuteczności” (s. 35), które odnosiły się do różnych aspektów ich ezoteryczności. Tym samym „odstępstwo od tradycji w myśl zasady *szeptać każdy może* wymaga odpowiedniego uzasadnienia, przekonania nabywców książki, że kupują nie tylko zadrukowany papier, ale także skuteczne narzędzie magiczne” (s. 35). Drugim problemem jest brak bezpośredniego kontaktu między nadawcą i odbiorcą, który skutkuje tym, że skuteczność praktyk nie może być zweryfikowana poprzez odniesienie do wiedzy i doświadczeń innych członków lokalnej wspólnoty, jak miało to miejsce w sytuacji tradycyjnych praktyk znachorskich. Wszystko to sprawia, że w poradnikach neomagii pojawiają się zwykle rozbudowane partie, które uwiarygodniają osobę znachorki lub przekazywaną wiedzę, poprzez takie zabiegi jak opis rodu znachorskiego lub lokalnej tradycji, wprowadzanie motywu starego/znalezionego rękopisu, przytaczanie listów od uleczonych czytelników lub świadectw przekonanych sceptyków. Analiza relacji nadawca-odbiorca prowadzi do interesującego wniosku, iż jedną z podstawowych różnic między magią ludową a neomagią jest „zmiana strony inicjującej kontakt”, stąd autorki współczesnych poradników występują w swoistej roli akwizytorek wiedzy magicznej. Odwołując się do koncepcji Piotra Bogatyriewa i Romana Jakobsona (1979), można by powiedzieć, że mamy tu do czynienia z typową dla literatury (oraz innych dziedzin przemysłu) „produkcją na zbył”, podczas gdy tradycyjny znachor (podobnie jak tradycyjny rzemieślnik) wykonywał wyłącznie usługi na wcześniejsze zamówione (czyli tzw. obstalunek).

Drugi rozdział pracy dotyczy odniesienia praktyk i tekstów magicznych do szerszego kontekstu kulturowego, przede wszystkim zaś do odmiennych systemów wiedzy, z jakimi muszą być uzgadniane owe praktyki i teksty w kulturze tradycyjnej i kulturze współczesnej. Chodzi tu przede

wszystkim o fakt, że w odróżnieniu od tradycyjnych znachorów i zamawiaczy autorzy poradników neomagii nie kierują się zasadami ezoteryzmu i nie ograniczają do wykonywania określonych usług, ale zmierzają do tego, by umożliwić każdemu użytkownikowi ich wydawnictw samodzielne podejmowanie działań. W takiej sytuacji istnieje konieczność wprowadzenia czytelników w szerszy krąg zagadnień związanych z praktykowaniem zabiegów magicznych, a zarazem takim ich opisaniem, by nie wchodziły w konflikty z innymi aktualnymi systemami prekseologicznymi i etycznymi. Szczególnie ciekawie przedstawia się w tym kontekście stosunek neoznachorów do prawosławia, które bynajmniej nie jest tu krytkowane czy zwalczane, ale traktowane jako ważny punkt odniesienia i komplementarny system światopoglądowo-etyczny, a same autorki przedstawiają się jako „przykładne chrześcijanki”. Wydaje się, że wbrew temu, co sugeruje autorka, przytaczając rosyjskich badaczy, sytuacja taka jest dość typowa i w gruncie rzeczy ma niewiele wspólnego ze specyfiką postradzieckiego życia religijnego. Synkretyzm religijny jest bowiem charakterystyczny zarówno dla wierzeń tradycyjnych, jak i dla wielu współczesnych koncepcji spod znaku nowej duchowości i bynajmniej nie musi on być symptomem swoistego „pójścia na skróty” w powrotnej drodze od ateizmu do Cerkwi (s. 116).

Uprawomocnienie przekazywanej w poradnikach wiedzy odbywa się też poprzez próby włączenia jej w obszar współczesnej nauki. Przywoływane są tu zarówno rozmaite teorie odnoszące się do obszaru szeroko rozumianej fizyki (np. teoria strun, teoria zmian właściwości wody, teorie energii), jak i ustalenia z zakresu nauk humanistycznych, których celem jest przekonanie czytelników o powszechności stosowania magii w historii ludzkości. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na fakt, że idąc tropem materiałów źródłowych, autorka wykorzystuje w swoich analizach pojęciową triadę magia – religia – nauka. Ma to oczywiście swoje uzasadnienie, ponieważ w poradnikach neo-

magii nauka i religia stanowią istotne kategorie konstytuujące światopogląd autorów i odbiorców publikacji. Z drugiej jednak strony koncepcja ta wywodząca się jeszcze z ewolucjonistycznych prac Jamesa Frazera jest już dziś anachroniczna i na poziomie analitycznym warto by pokusić się o zastosowanie bardziej zaawansowanego modelu opisu teoretycznego. Wydaje się, że zjawisko magii bardziej precyzyjnie opisują choćby koncepcje utrzymane w duchu strukturalizmu, które kładą nacisk na charakterystyczne dla myślenia mityczno-magicznego mieszanie porządków metaforycznych i metonimicznych oraz przypisywanie specyficznych mocy obiektom liminalnym, wymykającym się jednoznacznym klasyfikacjom (Buchowski 1993). Innym możliwym do zastosowania modelem byłaby np. sformułowana przez Evansa-Pritcharda (2008) interakcjonistyczna koncepcja czarów. Pójście w tych kierunkach wymagałoby przekroczenia zastosowanego w pracy paradygmatu filologicznego i wyjścia poza analizę samych tekstów, pozwoliłoby jednak na postawienie nowych i ciekawych pytań, np. o to, jaki jest właściwie społeczny i ontologiczny status neomagii, w jaki sposób czytelnicy używają neozamówień i co one dla nich oznaczają. Jest to zapewne temat na odrębne studium, poradniki analizowane przez Agnieszkę Gołębiowską-Suchorską byłyby jednak świetnym materiałem do takich badań.

Frazerowska triada jako narzędzie analityczne ma jednak w tym konkretnym przypadku pewną zaletę. Jeśli pominąć jej ewolucjonistyczne obciążenie („magia jest bękartką córką nauki”), uwypukla ona analogie między praktykami magicznymi i naukowymi, jednocześnie sytuując je w opozycji do religii. Takie postrzeganie magii jest – jak się wydaje – zgodne z poglądami wielu autorów i użytkowników omawianych publikacji, reprezentujących szeroki i zróżnicowany nurt miłośników współczesnej ezoteryki. Dla większości z nich wiara zdecydowanie ustępuje bowiem miejsca wiedzy, odwołującej się tyleż do intuicji, co do różnego rodzaju uprawnień quasi-naukowych. Trzeba przy tym zauważyć, że podejście takie odnosi się do wiedzy mającej pierwotnie

charakter ezoteryczny (i tak też nierzadko określanej przez dzisiejszych użytkowników), jednak obecnie funkcjonującej bardzo często w formach uproszczonych, skomercjalizowanych i łatwych do „użycia” dla szerokiego grona odbiorców. Tak więc zarówno analizowane poradniki, jak i wiele innych form propagowania wiedzy ezoterycznej tworzą bogatą ofertę możliwych do wyboru opcji, stanowiąc zarazem element współczesnej kultury popularnej. W szerszej perspektywie wszystkie tego typu propozycje w jakiejś mierze odnoszą się do koncepcji o charakterze gnostyckim. Jak przekonująco wykazał swego czasu Wiktor Stoczkowski (2005), analizując publikacje Ericha von Dänikena, strywalizowana wersja gnozy leży u podłoża wielu zjawisk, z jakimi spotykamy się dziś na gruncie popularnej ezoteryki. W jego ujęciu atrakcyjność takich koncepcji polega na tym, że oferują one coś w rodzaju „światopoglądu”, który stanowi swoistą „trzecią drogę”, obok naukowego materializmu i światopoglądu religijnego. W tej triadzie gnoza jest więc w pewnym sensie odpowiednikiem Frazerowskiej magii. Światopogląd gnostycki – zakładający istnienie wyższej rzeczywistości niematerialnej, a zarazem negujący istnienie bóstw osobowych i przyznający człowiekowi decydującą rolę w dążeniu do wiedzy zapewniającej swego rodzaju stan „zbawienia” – dobrze wpisuje się przy tym w pewne tendencje charakterystyczne dla kultury współczesnej. Jest on atrakcyjny z tego powodu, że w jego obrębie kwestią podstawowej wagi jest indywidualny rozwój duchowy człowieka warunkowany zdobywaniem wiedzy. Takie podejście pozwala w pewnym sensie połączyć perspektywę religijną (istnienie transcendencji) z wymogami racjonalnego myślenia i działania naukowego (wiedza, a nie wiara). W kontekście takich założeń można by też tłumaczyć olbrzymią popularność wydawnictw neomagicznych. Najprawdopodobniej jest ona bowiem wynikiem nie tylko sprawnych zabiegów marketingowych, ale także tego, że oferowane produkty rzeczywiście trafiają w pewne potrzeby i upodobania konsumentów. Chodzi

tu zarazem o coś więcej niż tylko o stwierdzenie przez autorkę fakt, iż „treść poradników [...] nie może przeczyć wiedzy współczesnego człowieka o świecie, musi łączyć tradycję i współczesność” (s. 138-139).

Trzeci rozdział omawianej monografii przynosi pogłębioną analizę publikowanych w poradnikach naomagii tekstów zamówień. Autorka szczegółowo opisuje ich poszczególne elementy (formuły słowne, opisy działań, wyszczególnienie stosowanych substancji i przedmiotów magicznych), zwracając uwagę na to, w jaki sposób ulegają one modyfikacji w stosunku do tradycyjnych zapisów znanych ze źródeł etnograficznych. Rozważania te prowadzą do konkluzji, że model przekształcania tradycyjnych wzorców tekstowych oraz ich sposób wkomponowania w większą całość (poszczególne publikacje i całe cykle wydawnicze) jest wyraźnie zdeterminowany czynnikami merkantylnymi. Takie zabiegi jak konkretyzacja odbiorców, tematyczne profilowanie i seryjność publikacji, autokremlama czy oferowanie dodatkowych produktów (talizmany, karty) wskazują wyraźnie na to, że poradniki neomagiczne są jedynie jednym z elementów szerszych projektów o charakterze wyraźnie komercyjnym, przypominających supersystemy kulturowe tworzone w obrębie przemysłu rozrywkowego. Wniosek taki może wydawać się z jednej strony nieco przygnębiający, w znacznym stopniu podważa on bowiem tezę o autentycznym „powrocie” do tradycji i jej „renesansie” w świecie późnej nowoczesności. Okazuje się bowiem, że ów „powrót” wynika nie tyle z oddolnych i spontanicznych potrzeb (choć istnienia takich potrzeb nie można oczywiście wykluczyć), co raczej jest konsekwencją precyzyjnych planów sporządzanych przez speców od ekonomii i marketingu. Z drugiej jednak strony niewątpliwym sukcesem komercyjnym, jaki w tym wypadku wiąże się ze „sprzedawaniem” tradycji, świadczy jednak w jakiś sposób o jej potencjale i żywotności. Ostatecznie ludowe zaklęcia nie zostały zapomniane czy zamknięte w folklorystycznych archiwach lub specjalistycznych publikacjach, ale na powrót trafiły „pod strzechy”.

Na koniec należy jeszcze dodać, że niewątpliwą zaletą omawianej monografii jest obszerny wybór cytatów z publikacji źródłowych, które na polskim rynku księgarskim są praktycznie niedostępne. Fragmenty poradników magicznych przytaczane są przy tym częściowo w formie dwujęzycznej, częściowo zaś umieszczone w aneksie w oryginalnej wersji językowej. Takie rozwiązanie wydaje się optymalne. Tłumaczenia przykładowych fragmentów pozwalają zapoznać się ze specyfiką analizowanych wydawnictw tym czytelnikom, którzy nie znają języka rosyjskiego, profesjonalistom natomiast umożliwiony został dostęp do źródeł w oryginale, który – co oczywiste – ma tę zaletę, że nie „zacierą” właściwości stylistycznych istotnych dla interpretacji omawianych tekstów. W ten sposób autorka niewątpliwie zaprasza czytelników do podjęcia na własną rękę dalszych analiz, które z pewnością mogą przynieść wartościowe rezultaty. Praktyki neomagiczne są bowiem jednym z ciekawszych przykładów tego, jak elementy tradycji mogą być przetwarzane i wkomponowywane we współczesne konteksty kulturowe.

PIOTR GROCHOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

BIBLIOGRAFIA

- BOGATYRIEW, P.G., JAKOBSON, R. (1979). *Folklor jako swoista forma twórczości* (przeł. F. Wayda). W: P. Bogatyriew, *Semiotyka kultury ludowej* (s. 305-319). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- BUCHOWSKI, M. (1993). *Magia i rytuał*. Warszawa: Instytut Kultury.

- ENGELKING, A. (2010). *Kłótwa: Rzecz o ludowej magii słowa*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- EVANS-PRITCHARD, E. E. (2008). *Czary, wyrocznie i magia u Azande* (przeł. S. Szymański). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- GREBECKA, Z. (2006). *Słowo magiczne poddane technologii: Magia ludowa w praktykach postsowieckiej kultury popularnej*. Kraków: Zakład Wydawniczy "Nomos".
- HALL, D. (2007). *New Age w Polsce: Lokalny wymiar globalnego zjawiska*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- JÓZEFÓW-CZERWIŃSKA, B. (2017). *Zabobonem nazwano: O wierzeniach, wartościach i dawnych przekonaniach mieszkańców pogranicza polsko-białoruskiego w ich związkach z przeszłością*. Warszawa: Wydawnictwo Trzecia Strona.
- KASJAN, J. M. (1994). *Strategia i taktyka walki z chorobą w zamawianiach*. W: J. M. Kasjan, *Usta i pióro: Studia o literaturze ustnej i pisanej* (s. 120-131). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- KOTULA, F. (1976). *Znaki przeszłości: Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- PIĄTKOWSKI, W. (2008). *Lecznictwo niemedyczne w Polsce: Tradycja i współczesność*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- STOCZKOWSKI, W. (2005). *Ludzie, bogowie i przybysze z kosmosu* (przeł. R. Wiśniewski). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- WACHCIŃSKA, O. (2013). *Polskie zamówienie ludowe: Tekst i kontekst*. Starogard Gdański: Agencja DB.